

УДК 929 : 63-058.12] (477) "18/19"

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.1.315>

*Надія Темірова**

ОСВІТА У «СВІТІ» ВЕЛИКИХ АГРАРІЇВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТ.

Анотація: *Стаття присвячена дослідженню одного з важливих елементів життєвого простору великих землевласників України – освіті. Джерельне підґрунтя розвідки склали діловодні документи, статистичні матеріали, мемуари. Фактор освіти відстежено у двох вимірах – як елемент виховання дітей у сім'ях великих аграріїв і в контексті добродійно-меценатської діяльності, що у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. набула високої суспільної значущості. Освітнянські практики проаналізовано на прикладах землевласницьких родин Галаганів, Миклашевських, Скоропадських, Терещенків, Грохольських та інших. Будучи освіченими та розуміючи необхідність підвищення загального інтелектуального рівня суспільства, в якому вони жили, представники землевласницьких родин робили суттєвий внесок у розбудову освітянської мережі.*

Ключові слова: *землевласники, шляхта, мемуари, освіта, виховання, добродійність*

Вступ. Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. для українських губерній – період поглиблення модернізаційних процесів, що неминуче спричинили карколомні зміни в усіх ділянках суспільного буття. У вирі цих перетворень перебували великі землевласники, частина яких сприймала нові виклики, переорієнтовуючись на продуктивні управлінські технології, решта, не зумівши адекватно відреагувати на них, змушена була позбавлятися своїх активів, поступаючись місцем новій генерації підприємців. Важливим елементом перетворень виступала освіта, адже з ускладненням виробничих процесів і суспільної системи зростав запит на спеціально підготовлених фахівців. Великі аграрії, налаштовані на (пере)орієнтацію своїх бізнесів на ринок, потребували вищої підготовки, а розуміючи нагальність у грамотних працівниках, мусили сприяти розширенню освітянської мережі. Як наслідок, освіта перетворилася на важливий складник «світу» великих аграріїв, чому і присвячена ця стаття.

Огляд літератури. Тема освітнього виміру життєдіяльності великих землевласників привертала увагу дослідників хвилеподібно, залежно від загальної суспільно-політичної ситуації. На зламі ХІХ–ХХ ст. вона порушувалась переважно на рівні констатації внеску окремих підприємців-аграріїв у розширення освітянської мережі. За комуністичних десятиліть згадки про великих землевласників взагалі зникли зі сторінок наукових публікацій, оскільки не вписувались у марксистсько-ленінську концепцію формування соціально «справедливого» суспільства. Системний інтерес до суспільно корисної діяльності колишніх «експлуататорів» увиразнився від початку 1990-х рр., із виникненням простору

* Темірова Надія Романівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса (Вінниця, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>; e-mail: temirova600@gmail.com

вільної дослідницької діяльності в умовах Незалежної України. Протягом останніх трьох десятиліть українські науковці здійснили справжній інформативний прорив в опрацюванні сюжетів про освіту у контексті життєвого простору великих землевласників України. На зламі 1990-х – 2000-х рр. здобуття освіти й опікування нею були актуалізовані у контексті доброчинності загалом¹. На наступному етапі у статейному та монографічному вимірі дослідники І. Кривошея, Т. Водотика й інші науковці вийшли на узагальнення, показавши освітянську діяльність як складову соціального портрету бізнес-аграріїв². Дослідники переважно зосередились на освіті або у контексті доброчинно-меценатської діяльності, або у біографічному вимірі. Натомість В. Шандра, О. Марченко порушили питання станового дворянського виховання на зламі XIX-XX ст., сфокусувавшись саме на освітньому факторі³. Наразі доречно продовжити вивчення освіти як стрижневого фактору виробничої та соціогуманітарної діяльності великих аграріїв України у контексті модернізаційного зламу.

Мета цієї розвідки полягає у визначенні взаємозв'язку між рівнем освіти вихідців із землевласницьких родин і наступною освітньою доброчинністю. Джерельним підґрунтям дослідження виступили діловодні документи, статистика, мемуари. Фактор освіти відстежено у двох вимірах – як елемент виховання дітей у сім'ях великих аграріїв і в контексті доброчинно-меценатської діяльності, що у другій половині XIX – на початку XX ст. набула високої суспільної значущості.

Виклад основного матеріалу. Практичність, знання економічної кон'юнктури, вміння прораховувати наслідки господарської діяльності – риси, що були притаманні найбільш конструктивній в економічному плані частині великих аграріїв – особливого значення набували в умовах капіталістичної розбудови, яку переживала Україна на межі XIX-XX ст. Майбутнє належало землевласникам саме такого складу мислення та характеру, у формуванні якого принципову роль відгравала освіта, що виступала важливою складовою «світу» великих землевласників, набуваючи системного характеру.

Діти в аристократичних сім'ях здобували її початковий рівень у домашньому форматі. У землевласницьких сім'ях був заведений чіткий розпорядок дня. За щоденниковими враженнями Володимира Бобринського, у будні дні діти прокидалися о 6.45, у вихідний день – довільно. Зразу після пробудження читали Євангеліє. Потім снідали, після чого починалися уроки під керівництвом гувернера-француза. Найчастіше вчителями працювали або дяки, або іноземці, завдяки чому діти змалечку вчили іноземні мови. За

¹ *Смольницька М.К.* Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 527 с.; *Ковалинський В.В.* Меценати Києва. Київ: Северин-прес, 1995. 365 с.; *Ступак Ф.Я.* Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). Київ, 1998. 208 с.; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 314 с.; *Слабошпицький М.Ф.* Українські меценати: Нариси з історії української культури. Київ: М.П. Коць; Ярославів Вал, 2006. 416 с.

² *Кривошея І.І.* Польські аристократи Потоцькі в соціально-економічному житті підросійської України (кінець XVIII – початок XX століття). Умань, 2013. 400 с.; *Водотика Т.* Історії успіху: видатні українські бізнесмени XIX ст. Харків: Фоліо, 2020. 235 с.

³ *Шандра В.С.* Станова дворянська освіта в Україні другої половини XIX – початку XX ст.: донкіхотство чи данина традиційним цінностям? *Дриновський збірник*. Т. XI. Софія-Харків, 2028. С. 123-129; *Марченко О.* Особливості навчання і виховання дітей дворян шкільного віку в другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Єлисаветградської громадської жіночої гімназії). *Історія & Археологія*. 2024. Вип. 2. С. 59-68.

старанність виставлялися оцінки – від 0 до 5 балів⁴. На доречне зауваження О. Марченка, у пореформений час у дворянських сім'ях змінювались підходи до вибору освітньої стратегії дітей, зокрема, вже було недостатньо домашньої підготовки⁵. Тому все частіше навчання продовжувалося у пансіонах, гімназіях. Середня освіта для дітей із сімей великих аграріїв у другій половині XIX ст. вже була обов'язковою. Для подальшого навчання земельна аристократія спрямовувала своїх синів як до столичних університетів, так і за кордон – до Франції, Німеччини, Англії, Швейцарії. Дані Першого всеросійського загального перепису населення 1897 р. засвідчують, що діти з дворянських сімей до 10 років зловували переважно домашню освіту. Від 10 до 19 років розпочиналося навчання у середніх закладах. Від 20 років тривала освіта в університетах⁶. Конкретні життєві практики заможних землевласницьких родин дозволяють пересвідчитись у зростанні ролі освіти.

Дід Гетьмана України Павла Скоропадського, сам, будучи гарним господарем, намагався передати свій практичний досвід онукам. Зокрема, навчали столярній справі. Дітям ставилося завдання за допомогою робітників звести справжню селянську хату. Потім їм виділили частину поля, на якому засіяли, виростили та зібрали врожай пшениці, який по осені «продали» дідові. Згодом П. Скоропадський написав: «Науки ці не минули даром, пам'ятаю, як років 30 по тому я з управителем у моєму маєтку Дунайці поспорив про якісь подробиці оранки... тут же на полі став за перший же плуг, який до нас наблизився, і до моєї радості побачив – що не забув ще вправність для того, щоб плуг ішов правильно»⁷.

Уявлення про рівень освіченості дають формулярні списки предводителів дворянства. Зокрема, Михайло Миклашевський, предводитель дворянства Катеринославської губернії, власник родового маєтку площею 11 тис. дес., у 1875 р. закінчив Імператорський Олександрійський лицей, отримавши чин X класу. Надалі був призначений у Канцелярію Комітету Міністрів позаштатним чиновником. Протягом другої половини 1870-х рр. обіймав різні посади в Одеському градоначальстві. З 1881 р. служив молодшим чиновником особливих доручень при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторстві. Через п'ять років був затверджений почесним мировим суддею по Катеринославській губернії. М. Миклашевський дослужився до чину статського радника.

З анкети землевласника Дніпровського повіту Херсонської губернії Мстислава Нестроева видно, що його освіта становила шість класів Херсонської гімназії. Він служив повітовим предводителем дворянства та почесним мировим суддею. Його старша дочка навчалася в школі у Херсоні, по закінченні якої вступила до пансіону М. Корфа. Двоє молодших дітей перебували в ортопедичному лікувальному закладі в Женеві. Щороку на виховання дітей і на особисті потреби Нестроев витрачав близько 16 тис. руб.⁸ Спадковий дворянин Станіслав Деконський володів родовим маєтком у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії площею 1 тис. дес. 1878 р. він закінчив військове Олександрівське училище. До 1893 р. перебував на військовій службі, після чого вийшов у

⁴ Російський державний архів давніх актів (РДАДА). Ф. 1412. Оп. 7. Спр. 68. Арк. 68зв. – 69зв.

⁵ *Марченко О.* Особливості навчання і виховання дітей дворян шкільного віку... С. 60.

⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Вып. XLVII: Херсонская губерния; Вып. XLI: Таврическая губерния; Вып. XIII: Екатеринославская губерния.

⁷ *Скоропадський П.* Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). Київ – Філадельфія, 1995. С. 383.

⁸ Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 419. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 90-104.

відставку у званні підпоручика. 1899 р. був обраний депутатом губернського дворянського зібрання від Верхньодніпровського повіту. Спадковий дворянин Ераст Бродський разом із матір'ю та братом володів маєтком площею понад 7 тис. дес. у Верхньодніпровському повіті. Вищу освіту здобув у Новоросійському університеті, по закінченню якого працював у судових відомствах. За сумлінну службу мав нагороди. У 1880, 1883 рр. обирався повітовим предводителем дворянства⁹.

Як згадувала молодша донька Павла Скоропадського Олена Отт-Скоропадська, її дід Іван Скоропадський, народжений 30 січня 1805 р. у Глухові, здобув освіту у пансіоні для шляхетних осіб при Петербурзькому університеті. Це надало можливість, після доволі швидкої відставки з війська, вступити на державну службу, у подальшому обіймати високі посади, неодноразово обиратися предводителем дворянства Полтавської губернії. Після відходу з державної служби оселився у Тростянецькому маєтку. При цьому був обізнаний у європейських досягненнях у науці та культурі, сприяв розвитку української освіти, зокрема заснував низку українських шкіл¹⁰. Доньки Миклашевських, тестів Павла Скоропадського, Марія та Олександра, за спогадом О. Отт-Скоропадської, здобули добру домашню освіту, володіли французькою, німецькою, англійською¹¹.

Павло Харитоненко, підприємець у третьому поколінні, університетську освіту здобув вперше у своїй родині. Батько Іван Герасимович, не маючи свого часу можливості спеціально навчатися, на освіті сина не економив – додому запрошувались найкращі педагоги, надалі протягом двох років Павло Іванович вивчав економіку в Гейдельберзькому університеті, заглиблюючись також у філософію, математику, хімію¹².

Нащадок потужного родинного бізнесу Михайло Терещенко, постійно перебуваючи з сім'єю на Лазурному узбережжі Франції (через хворобу батька), не міг регулярно відвідувати школу в Києві, тому навчанням займався з приватними викладачами, а з батьками вивчав французьку та російську мови. Щороку у травні хлопчина повертався до Києва для складання іспитів, самостійно опанувавши належну програму. М. Терещенко згадував, що навчання було до вподоби, тому не докладаючи надмірних зусиль, досягав успіху в усіх дисциплінах, через що у київській гімназії йому дали прізвисько «вундеркінд». Він виявляв зацікавленість в усіх науках, віддаючи перевагу мистецтву та філософії, але не ігнорував математику, історію, іноземні мови¹³. Навесні 1903 р. успішно склав випускні іспити у Київській гімназії, а восени був зарахований до Лейпцизького університету, де опановував економіку та право. Завершував навчання у Лондоні, спеціалізуючись у фінансах і трудовому праві. Вибір столиці Великої Британії був продиктований високим рівнем економічного поступу держави. Як зауважив М. Терещенко, саме під час лондонського навчання прийшло усвідомлення, що лише конституційна монархія з парламентом, обраним демократичним шляхом, може забезпечити економічний і соціальний прогрес Росії. До того ж, під час перебування у Лондоні Михайло здобув друзів,

⁹ Російський державний історичний архів (РДІА). Ф. 1283. Оп. 1. Ч. I. Спр. 34. Арк. 12–20, 22–24, 39–59, 76–92.

¹⁰ *Отт-Скоропадська О.* Остання з роду Скоропадських / пер. з нім. *Г. Сварник*. Львів: Літопис, 2004. С. 352–353.

¹¹ *Ibid.* С. 358.

¹² *Водотика Т.* Історії успіху: видатні українські бізнесмени XIX ст.... С. 152.

¹³ *Терещенко М.* Перший олігарх Михайло Іванович Терещенко (1886–1956): надзвичайна історія життя мого діда, як її розповіла б мені моя бабуся. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 28–31.

підтримка яких допоможе під час роботи у складі Тимчасового уряду. Серед них, зокрема був майбутній банкір Ротшильд¹⁴. У 1911 р. він склав іспити з права в університетах Санкт-Петербурга і Москви, внаслідок чого здобув можливість виступати в Росії експертом з римського, цивільного, торгового і міжнародного права¹⁵. Така ґрунтовна освіта дозволили М. Терещенку не лише продовжити родинний бізнес і долучитися до високої політики в Росії, але й розбудувати своє життя практично наново в еміграції, зумовленій більшовицьким загарбанням влади.

Освіта високого рівня надавалась дітям Грохольських (великі землевласники у Подільській губернії). Дівчата здобували домашню підготовку, яка включала володіння іноземними мовами, історію, математику, природознавство, а також навчання музиці, танцям, етикету. Хлопці орієнтувалися на університети. Ремігуш Грохольський, народившись у Стрижавці, що під Вінницею, здобув освіту у гімназії в Одесі та на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету¹⁶. Доволі детальні спогади про власний досвід здобуття освіти залишив Здзіслав Грохольський (1881-1968 рр.). Через хворобу хлопець не міг стаціонарно навчатись у гімназії, тому у 19-літньому віці, самостійно підготувавшись, склав іспити на атестат зрілості. За його спогадами, підготовка до випробовування тривала близько восьми місяців. На цей час довелося зупинитися в Одесі, де кілька разів на тиждень хлопцю давали уроки з математики, грецької, латини, російської вчителі Рішельєвської гімназії. Здобувши атестат, З. Грохольський вступив на юридичний факультет Новоросійського університету. Прикметно, що вибір правового спрямування став не випадковим – це була принципова позиція його батька, який вважав, що для власника великого маєтку, де зосереджені різні виробничі напрямки, не так важливо спеціалізуватися в окремій галузі, як знатися на праві задля належного провадження справ у господарському організмі. Для окремих же секторів можна було найняти спеціалістів. Як влучно зауважив батько, «для кожної власності, крім розважливого використання, сімдесят п'ять відсотків нагляду за нею становить її захист». Окрім цього, знання права та політекономії здатне формувати ширший погляд на світ і людські стосунки, з чим важко сперечатися. Становить інтерес мотивація вибору для здобуття вищої освіти саме Новоросійського університету. Найпрестижнішим закладом в імперії, зокрема у сфері правознавства, вважався столичний, Петербурзький, де навчалися двоюрідні брати, передбачаючи, серед іншого, встановлення певних столичних контактів, потенційно корисних у майбутньому. Але батько Здзіслава не хотів надмірного дотикання сина з «осередком загарбницького царизму», покладаючи надії на його готовність бути противагою імперському впливу і серед братів. Важливими обставинами також були необхідність зосередитись на вивченні правової системи своєї країни, близькість Одеси до Вінниці (осередку маєтностей Грохольських), а також відносна «спокійність» цього університету з погляду студентських заворушень¹⁷.

Приїхавши до Одеси, Здзіслав замовив повсякденний і парадний мундири. Його

¹⁴ Ibid. С. 67, 70.

¹⁵ Ibid. С. 82.

¹⁶ Grocholski. URL: <https://surl.li/crftlc>; <https://surl.li/ldncmh/>

¹⁷ *Грохольський Здзіслав. Спогади 1891-1927 років / пер. з пол. В. Колесник, Д. Кайдалов. Вінниця: ТВОРИ, 2024. С. 29-31.*

супроводжував слуга, який опікувався побутовими проблемами – квартирою, речами, харчуванням¹⁸. Хоча репутація «спокійного університету» не виправдалась і лекції раз за разом скасовувались через протестні акції, Здзіслав максимально зосередився на навчанні, не долучаючись до студентських виступів¹⁹. В якості теми випускної роботи він використав реформи устрою селян, запропоновані свого часу його батьком. Випускні державні іспити забрали три місяці підготовки – спати вдавалося по 4 години на добу, але результат не забарився – усі іспити були складені на «п'ятірки». Університетський диплом першого ступеня юридичного факультету як найкращому випускнику вручав персонально ректор. Здзіслав, готуючись до іспитів, вів ретельні конспекти, а деякі під копірку у кількох примірниках, які роздавав своїм однокурсникам. Ці конспекти разом із спеціалізованими книгами склалися в юридичну бібліотеку, що стала в нагоді у подальшій практиці, проте вона була знищена на початку 1918 р. під час погрому п'ятничанської садиби у Вінниці²⁰.

Отже, здобуття освіти середнього та вищого рівня вихідцями з сімей великих землевласників протягом XIX ст. набуло обов'язковості, що стосувалося як чоловіків, так і жінок. У другій половині позаминого століття університетська підготовка, окрім обійняття важливих посад і дотримання певного «кодексу честі», вмотивовувалась необхідністю керувати багатогалузевими агропромисловими комплексами, на які перетворювались маєтки великих землевласників.

Від другої половини XIX ст. в Україні сформувалися кілька династій великих землевласників, в яких успадкуванню підлягали не лише маєтності, підприємства, фінансові статки, але й зобов'язання добродійно-меценатської діяльності. У заповітах навіть фіксувалася відповідна норма, якою визначався відсоток прибутків, що мали спрямовуватись на соціальні програми, серед яких чільне місце посідали освітні проекти.

Освітняська добродійність зумовлювалась цілим рядом факторів – прагматичних та ідилічних. Така діяльність здобувала підтримку з боку держави, зацікавленої у розширенні мережі навчальних закладів. Вона могла бути підставою для підвищення соціального статусу жертводавця. Наприклад, посада почесного попечителя прирівнювала добродійника до чиновника певного рангу і давала можливість отримувати нагороди відповідно до вислуги років²¹. Добродійні внески дещо знижували рівень оподаткування. Не менш вагомими були моральні фактори – етичні чи релігійні міркування, честолобство, демонстрація соціального лідерства тощо. Для заохочення про пожертви повідомлялося на шпальтах столичних періодичних видань, а у навчальних закладах вели книги реєстрації наданої допомоги. Осіб, які жертвували не менш як на 1 тис. руб., пропонували називати почесними благодійниками та вписувати їхні імена на спеціальній дошці в училищах. Якщо сума пожертви перевищувала 3 тис. руб., портрет такого добродійника мав бути розміщений в освітньому закладі; за умови пожертви в 5 тис. руб. і більше міністр клопотав про Височайший рескрипт на ім'я жертводавця²². У такий спосіб суспільно значуща

¹⁸ Ibid. С. 34.

¹⁹ Ibid. С. 38.

²⁰ *Грохольський Здзіслав*. Спогади 1891-1927 років... С. 41, 42, 43, 44.

²¹ *Пилипенко О.* Видатні українські підприємці XIX – початок XX століття. *Київська старовина*. 2009. № 3. С. 57.

²² Ibid. С. 55.

активність стимулювалася морально-психологічно. У середовищі великих аграріїв другої половини ХІХ – початку ХХ ст. сформувалось розуміння необхідності залучення до виробничої діяльності в їхніх маєтках більшої кількості грамотних/освічених працівників. Тобто підвищення рівня освіти входило до кола особистої зацікавленості великих аграріїв як підприємців.

Спонукальним чинником індивідуальної доброчинності могло стати емоційне потрясіння особистого характеру. Полтавсько-чернігівський землевласник Григорій Галаган належав до прогресивно налаштованих землевласників, які здобувши високу освіту (Петербурзький університет), усвідомлювали нагальність підвищення рівня грамотності населення та вже мали наочний приклад просвітницької доброчинності. Його мати в одному з маєтків у 1838 р. заснувала парафіяльне училище, пристосувавши під потреби закладу власний будинок, пожертвувавши необхідні меблі та навчальні посібники. Цю практику Григорій Павлович продовжив у дорослому віці: в 1848 р. був почесним попечителем Пирятинського повітового училища, у 1852-1860 рр. – почесним попечителем Чернігівської губернської гімназії, на користь якої робив пожертвування²³. За його фінансової підтримки було відкрито гімназію в Прилуках, ремісниче училище в Ічнянському повіті, кілька народних шкіл. Серед найвідоміших його проєктів – заснована у 1871 р. за власний кошт у пам'ять про сина Колегія Павла Галагана, що мала на меті готувати молодих людей до навчання в університеті. Для забезпечення її діяльності призначався маєток площею 1,1 тис. дес., розташований у Чернігівській і Полтавській губерніях, та власний будинок засновника у Києві. На кожному з курсів передбачалося 10 стипендіальних місць, з яких по одному обов'язково виділялося уродженцям Прилуцького повіту Полтавської губернії. Випускники колегії мали право вступу до університету, в чому вони прирівнювалися до випускників класичних гімназій. Г. Галагану, як засновнику, надавалося право обирати директора, стипендіатів, затверджувати інструкції щодо внутрішнього розпорядку, головування на засіданнях ради колегії, клопотання про зміни статуту. Щорічно в день смерті П. Галагана проводилися урочисті збори зі звітом про діяльність колегії за рік²⁴.

Помітний внесок у народну освіту зробили великі землевласники Фальц-Фейни. Родина німецького походження, яка за століття, від кінця ХVІІІ ст. перебування на українських теренах укорінилась у місцеве життя та системно реагувала на суспільні потреби. Суттєві статки дозволяли Фальц-Фейнам систематично жертвувати чималі суми на розвиток освіти. Члени цієї родини були попечителями різноманітних громадських установ і закладів – Херсонського реального училища, Сімферопольського жіночого училища, Алешківського земського дівочого профучилища, Алешківської жіночої прогімназії, Лук'янівської сільськогосподарської школи²⁵. Фальц-Фейни вважалися розпорядниками Дорнбурзького та Чорноморського училищ Дніпровського повіту. У селі

²³ Смольницька М.К. Колегія Павла Галагана в національнокультурному житті України (1871-1920 рр.)... С. 26.

²⁴ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). Київ: Інститут історії України, 1999. С. 34, 200.

²⁵ Задерейчук А.А. Вклад роду Фальц-Фейнів в соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України на початку ХІХ ст. – 1919 р.: автореф. дис... к. іст. н.: 07.00.01 – Історія України. Чернівці, 2010. С. 11.

Громівка Едуард Фальц-Фейн збудував будинок школи та очолив її опікунську раду, після його смерті навчальний заклад підтримувала дружина Софія. На виділені нею гроші у 1883 р. було зроблено капітальний ремонт будівлі Громівського училища: зроблено нові рами, полагоджено двері, виправлено дах, пофарбовано підлогу та вікна²⁶.

За заповітом засновника бізнес-імперії Терещенків – Артемія – було створено «Товариство цукровобурачових і рафінадних заводів братів Терещенків у Києві», у першій статті установчого статуту якого йшлося про відрахування 80% прибутку родинних підприємств на добочинність²⁷. Щорічний прибуток тільки Ніколи Терещенка, який володів маєтками в Чернігівській, Курській, Київській, Волинській, Орловській губерніях загальною площею близько 40 тис. дес. та цукровими заводами, сягав 10 млн. руб., що давало можливість втілювати різнопланові соціальні проекти. Чимало уваги приділялося розвитку освіти. На його грошові пожертви були засновані: гімназія, торговельні школа й курси, жіночі комерційні класи. За сприяння підприємця було зведено приміщення політехнічного інституту, розширене приміщення Подільської жіночої гімназії та інших. Для дітей власниками влаштовувалися навчальні заклади: кілька двокласних училищ Міністерства народної освіти, Михайлівська сільськогосподарська школа. Додатково витрачалися кошти на виховання дітей службовців маєтку²⁸. Усі представники родини Терещенків – батьки і діти, чоловіки та жінки – виявляли неабияку зацікавленість у розвитку освіти, пов'язуючи з нею не лише майбутнє власного бізнесу та сім'ї, але усвідомлюючи її важливість для подальшого економічного й соціального поступу.

Єлизавета Милорадович (у дівочтві Скоропадська), будучи освіченою, володіючи німецькою, французькою, самотужки вже в дорослому віці опанувавши англійську мову, чимало зробила для розвитку української освіти, чим викликала невдоволення полтавського губернатора²⁹. На початку 60-х років XIX ст. за підсумками переговорів з губернатором стала розпорядницею двох недільних жіночих шкіл, брала особисту участь в освітньому процесі. Завдяки її фінансовій підтримці діти мали можливість навчатися за українськими книгами, серед яких «ГраMATка задля українського люду Л. Яценка, «Буквар» Т. Шевченка, «ГраMATка» П. Куліша, «Українські прописи» для учнів недільних шкіл О. Кониського³⁰. За сприяння Є. Милорадович було організовано читальню «Народна бібліотека» для полтавських міщан та інші едукативні проекти³¹. Наведені приклади зацікавленості у розширенні освітнього простору засвідчують вагомість цієї сфери у життєвому світі великих землевласників.

²⁶ Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии Севастопольского и Керченского градоначальств за 1898–1899 годы. Симферополь, 1900. С. 107.

²⁷ Терещенко М. Перший олігарх Михайло Іванович Терещенко (1886–1956)... С. 57.

²⁸ Восьмидесятилетие тайного советника Николы Артемьевича Терещенко. Киев, 1900. С. 141–142; Краткое описание имений наследников Ф.А. Терещенко. Киев, 1896. С. 9, 51; Описание имений, принадлежащих Н.А. Терещенко. Киев, 1900. С. 47, 18.

²⁹ Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських... С. 354.

³⁰ Петренко І.М. Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі: монографія. Полтава: ПУЕТ, 2013. С. 78.

³¹ Казакевич О. Українська мова та ідентичність соціально-економічної еліти України другої половини XIX – початку XX століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2017. Вип. 2 (133). С. 19.

Висновки. Нагальність економічного розвитку під впливом капіталістичних відносин на зламі XIX–XX ст. вимагала великої кількості освічених людей. Водночас нагромадження багатства у найбільш підприємливій частині суспільства давало можливість частину здобутих працею великої кількості селян, робітників, службовців повертати у вигляді освітянських проєктів. Розуміючи важливість стабільного складу грамотних робітників і кваліфікованих службовців для забезпечення ритмічної роботи маєткового господарства та функціонування промислових підприємств, великі землевласники вкладали чималі кошти у розширення мережі освітніх закладів – шкіл, училищ, гімназій, університетів, фінансову підтримку учнів і студентів, сприяння виданню навчальної літератури. На зламі XIX–XX ст. діяв цілий комплекс мотивів до освітянської добродійної активності заможних землевласників – гуманізм, особисті амбіції, підприємницька прагматичність, державні пільги, кар'єрне просування, станова відповідальність. Суттєвий вплив на суспільно корисну діяльність великих аграріїв у сфері освіти справляли виховання, едукативний рівень і родинна традиція, яка до кінця XIX ст. вже сформувалась у цілому ряді сімей, що дає підстави для визначення освіти як частини «світу» цієї верстви.

Nadiia Temirova

Education in the «world» of large agrarians of Ukrainian provinces at the turn of the 19th and 20th centuries

Abstract: The article is concerned with research of one of the major elements of vital space of large landowners of Ukraine – education. The sources of the research are office documents and memorials of large landowners. The novelty of the analysis lies in the focus on the educational component of the everyday practices of large farmers in the Ukrainian provinces. The study is based on the principles of scientific objectivity and historicism, general scientific (heuristic, analysis and synthesis, generalization) and special historical (historical and typological, historical and genetic) methods, and the key provisions of the modernization concept.

The factor of education had been traced in two dimensions – as the element of raising children in the families of large farmers and in the context of charitable and philanthropic activities, which in the period of the late 19 - early 20 centuries acquired high social significance. In this way, the author traces the influence of family traditions on the behaviour of representatives of new generations of wealthy farmers under conditions of modernization breach, when education was turning from an exceptional phenomenon into a compulsory one. Educational practices are analyzed using the examples of landowning families, such as Halahany's, Myklashevsky's, Skoropadkyi's, Tershchenko's, Hrokholskyi's and others. It has been determined that at the early stage, private teachers were invited to the families of these children, who provided general training. Later, the boys received a gymnasium education – either full-time or external – and then entered universities, both Russian and Western European. Being educated and understanding the need to raise the overall intellectual level of the society in which they have lived, representatives of landowning families made a significant contribution to the development of the educational network.

Keywords: landowners, szlachta, memoirs, education, raising, charity